

СПЕЦИФІКА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ: ВІД ВНУТРІШНЬОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО ДО ЗОВНІШНЬОГО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

Усенко О. О.

*аспірантка соціологічного факультету,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна*

Стаття присвячена процесу становлення та сучасному стану українсько-російського державного кордону. Автор спирається на визначення державного кордону як соціального інституту, визначає його структуру та функції. Проаналізовано політичні рішення щодо встановлення держкордону України, його делімітацію та демаркацію.

У статті розглянуто процес інституціоналізації державного кордону на ділянці між Україною та Російською Федерацією, що мав специфічні характеристики, пов'язані із переходом від статусу внутрішнього адміністративного кордону до зовнішнього державного. Поетапно розглянуто процес встановлення держкордону та правовий аспект цього процесу.

Статья посвящена процессу становления и современному состоянию украино-российской государственной границы. Автор опирается на определение государственной границы как социального института, определяет его структуру и функции. Проанализированы политические решения об установлении госграницы Украины, её делимитации и демаркации.

В статье рассмотрен процесс институционализации государственной границы на отрезке между Украиной и Российской Федерацией, который имел специфические характеристики, связанные с переходом от статуса внутренней административной границы к внешней государственной. Поэтапно рассмотрено процесс установления госграницы и правовой аспект этого процесса.

In the article author investigates the process of formation of the state border between Ukraine and Russian Federation. The border described as social institution, which passed a certain process of institutionalization. The author pays special attention to the phases of institutionalization: official decision on the division of the territory; the delimitation in the contract; the demarcation on the ground; establishing administrative control on the border. Each of them described in symbolic and legal aspects.

Ключові слова: державний кордон, соціальний інститут, інституціоналізація, внутрішній кордон, зовнішній кордон, Російська Федерація, Радянський Союз.

Геополітичне становище Європи за останнє сторіччя зазнало значних змін. Розпад Радянського Союзу та утворення на його території нових суверенних держав дали поштовх до переосмислення сутності та структури простору. Адміністративні кордони між пострадянськими республіками, що до цього були умовними, перетворилися у справжні розділові бар'єри. Кордон як політичний та символічний феномен отримав новий зміст і для України.

Трансформаційний період, що почався для нашої держави із здобуттям незалежності, супроводжувався необхідністю інституціоналізації державного кордону як одним із етапів державотворення. Цей процес пов'язаний як з історичними, так і з актуальними чинниками та не завершений і по сьогодні. Все це привертає увагу вітчизняних вчених до різноаспектного дослідження кордонів та, зокрема, східного рубіжа нашої держави – кордону із Російською Федерацією¹.

Для сучасних соціогуманітарних наук найбільш поширеним є трактування поняття державного кордону як соціального інституту. А саме розуміння його як сталої форми організації спільної діяльності людей, що реалізується у певних установах та за певними нормами і зразками. Місце кордону у суспільстві віддзеркалює прийняту нації та існуючу ієрархію територіальних ідентичностей.

¹ За даними Державної прикордонної служби України, станом на початок 2013 р. державний кордон України з Російською Федерацією складає 1934,5 км; з них: сухопутна ділянка – 1541,5 км; річкова ділянка – 261 км; по узбережжю Азовського моря – 132 км (морська ділянка - 46,5 морських миль - 86,1 км) в межах Донецької, Луганської, Харківської та Сумської областей [1].

Перші ознаки утворення інституту державного кордону в Україні виникають із початком існування української державності, проте інститутом у повноцінному науковому розумінні він стає лише за розбудови держави у сучасній історії – з проголошенням Україною незалежності у 1991 р. Цей процес виявився складним, а його специфіку визначає, перш за все, той факт, що українсько-російський кордон за роки незалежності перетворився з внутрішнього адміністративного на зовнішній державний.

Мета даної статті – проаналізувати процес інституціоналізації українсько-російського державного кордону, визначити його основні віхи та специфіку. Автор спирається на визначення державного кордону як легітимної межі, що поділяє офіційно визначену територію однієї держави від території іншої держави.

Україна знаходиться на перехресті важливих торговельних шляхів. Її сучасна територія та межі склалися лише у ХХ столітті, а географічні кордони не співпадають з етнічними. Таке становище є наслідком колонізаторської політики країн-судів. Впродовж історії свого існування український етнос був поділений кордонами різних держав, а окремі частини України перебували під владою країн з різними культурами, релігіями, мовами, особливостями державного устрою та суспільними інститутами [2, с.5]. Кожна з віх історії України визначала й специфіку місця й ролі державних кордонів.

В останні роки дослідження кордонів привертає все більше уваги соціологів. Основними напрямками теоретичного вивчення поняття державного кордону є інституційний та соціокультурний підходи. В межах першого зазначимо роботи В.О. Колосова, І.Ф. Кононова, С. В. Хобти. Для вивчення процесу соціокультурного конструювання значущими є нароби соціологів та антропологів О. Бреднікової, О. Нікіфорової, Т. Журженко, О. Філіппової та інших.

Інституціонально кордон формується достатньо чітко і більшість соціологічних теорій звертаються до цього поняття саме крізь призму функціонального підходу. Так Ілля Кононов стверджує, що кордон з соціологічної точки зору може бути визначений як соціальний інститут, що створює відносно замкнуті поля інституціональної регуляції [3, с. 48]. Світлана Хобта зазначає, що державний кордон як соціальний інститут функціонує передусім в організаційному та правовому сенсі [4, с. 42].

Державний кордон України являє собою систему установ, «в яких певні люди, обрані членами груп, отримують повноваження для виконання певних і безособових функцій задля задоволення існуючих індивідуальних та суспільних потреб і заради регулювання поведінки інших членів груп» [5, с. 96-97]. При цьому державний кордон є об'єктивним (тобто таким, існування якого не залежить від волі одного окремого індивіда) та обов'язковим (тобто примусовим, джерелом нав'язування певної поведінки) [6, с. 76].

Як і будь-який інший соціальний інститут, державний кордон України пройшов процес виникнення та формування, тобто – *інституціоналізації*. Цей процес означає «перетворення певного соціального феномену на «організований заклад», тобто на формалізований, впорядкований процес із певною структурою відносин, ієрархією влади різних рівнів та іншими ознаками організації [7, с. 5]. Згідно поглядам Т. Парсонса, інституціоналізація являє собою такий процес, завдяки якому складається й зберігається соціальна структура [8]. На думку В.І. Добренькова та А.І. Кравченко саме соціальні інститути виступають «опорними точками громадського порядку, тими китами, на яких тримається соціальний світ» [6, с. 74].

Соціальним інститутам притаманна наявність у своїй структурі певних типових елементів, що в залежності від типу інституту є більш чи менш оформленими. Використовуючи класифікацію Яна Щепанського [5, с.98], структурними елементами соціального інституту державного кордону є:

1) Мета та сфера діяльності кордону

Основною метою та головним «акцентом» у діяльності кордону є захист країни [9]. Це продовжує основну ідею Декларації принципів міжнародного права 1970 р., в якій зазначається: «Кожна держава зобов'язана утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або в якості засобу вирішення міжнародних спорів, у тому числі територіальних суперечок і питань, що стосуються державних кордонів» [10, с. 9].

У переліку основних принципів діяльності Державної прикордонної служби України в першу чергу констатується, що вона підпорядковується та тісно взаємодіє з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями. На ціннісному рівні діяльність цього суб'єкту влади спирається на принципи «відкритості для демократичного цивільного контролю» [11].

2) Функції кордону

Завдяки наявності певних зразків поведінки та ціннісно-нормативній структурі, інститут державного кордону забезпечує стійкість соціальної та політичної систем України та підтримує соціальний порядок. Він також сприяє стабілізації суспільного порядку, підтримує внутрішню та зовнішню безпеку, регулює економіку країни. В залежності він внутрішньополітичної за зовнішньополітичної ситуації, співвідношення цих функцій змінюється.

3) Соціальні ролі та статуси

У структурі суспільства представлено ряд соціальних ролей та статусів, безпосередньо пов'язаних із державним кордоном: громадянин України, іноземець, працівник Прикордонної служби, працівник Митної служби, громадянин України, перетинаючий кордон, емігрант, незаконний емігрант, контрабандист та інші. Кожній ролі притаманні певні зразки поведінки.

4) Установи та заклади

Існує ряд установ, завдяки яким функціонує соціальний інститут державного кордону: це будівлі на пунктах перетину кордону, відомства Митниці та Прикордонної служби, навчальні заклади та інше.

На думку С. Джонса, процес встановлення державного кордону складається з чотирьох етапів:

- 1) політичні рішення про розмежування території;
- 2) делімітація кордону в договорі;
- 3) демаркація кордону на землі;
- 4) встановлення адміністративного управління щодо кордону [цит. за 10, с. 10].

Так в процесі розпаду Радянського Союзу був прийнятий *ряд політичних рішень* щодо розмежування територій республік. Закон УРСР «Про правонаступництво України» від 12 серпня 1991 р. ст. 5 констатував, що державний кордон Союзу РСР, який відмежовує Україну від інших держав, і кордон між Українською РСР, Білоруською РСР, Молдавською РСР і Російською Федерацією, станом на 15 липня 1990 р., є державним кордоном України [12, с. 116].

В політичних рішеннях 1991 р. оговорювалась *делімітація* (від лат. Delimitatio – встановлення кордонів) держкордону. Традиційно делімітація включає в себе складання детального опису проходження лінії кордону і нанесення лінії на карту. Під час цього процесу сторони узгоджують основні принципи визначення та опису державного кордону: облік взаємних інтересів, повага територіальної цілісності, взаєморозуміння і взаємоповага, відповідність міжнародним нормам, а також історичним, юридичним і географічним документам.

Невдовзі після проголошення незалежності мала бути проведена й *демаркація* кордону, тобто позначення проходження лінії державного кордону на місцевості за допомогою встановлення прикордонних знаків. Крім прикордонних знаків нова межа потребувала ще й встановлення спеціально обладнаних пропускних пунктів, що на даній ділянці не існувало до цього моменту. Проте демаркація встановленого кордону між Україною та Російською Федерацією остаточно не завершена по сьогодні [13, 14, 15].

За метою *встановлення адміністративного управління*, у грудні 1991 р. набув чинності Закон «Про державний кордон України». Державний кордон України законом визначається як «лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору». Більшість областей України – прикордонні. Країна межує з РФ, Білоруссю, Польщею, Румунією, Словаччиною, Угорщиною. На даний час на державному кордоні функціонує 244 пункти пропуску з різними статусами: міжнародних, міждержавних та місцевих. Найбільше їх – з РФ (60) та Молдовою (54). З країнами Центральної Європи, за винятком Румунії, Україна має тільки міжнародні пункти пропуску [4, с. 42-43].

З 1991 року і по сьогодні функціонування державного кордону строго контролюється внутрішньою державною інституцією України – *Державною прикордонною службою* та регламентується *чинним законодавством України*, саме вони конструюють норми та зразки діяльності державного кордону як соціального інституту.

У 1991 виникає й спеціальне відомство, що має на меті охорону державних кордонів – *Прикордонні війська України*. У 2003 його було реформовано у Державну прикордонну службу України [16, с. 21]. Охорону економічних інтересів на кордоні здійснює *Державна митна служба* [17].

Для ефективного функціонування соціальний інститут державного кордону має бути забезпечений фахівцями відповідної галузі. В інтересах підготовки власних кадрів 14 грудня 1992 року створено інститут Прикордонних військ України в м. Хмельницькому, який вже у 1993 році здійснив перший випуск офіцерів [18].

У розвитку державного кордону як соціального інституту протягом років незалежності України спеціалісти виділяють чотири основних періоди:

- Започаткування (1991 – 1993)
- Розбудова (1994 – 1999)
- Реформування (2000 – 2003)
- Розвиток (з 2003) [19].

Слід зазначити, що підписані у 1991 році міжнародні політичні рішення не були одностайними, і власне процес встановлення держкордону між Україною та Російською Федерацією насправді не було завершено. Впродовж існування цієї ділянки у офіційному та повсякденному дискурсах регулярно виникали заяви щодо Криму та Донбасу як територій, що потенційно можуть війти до складу РФ, адже заселені переважно росіянами. Так 28 серпня 1991 р. прес-секретар президента РФ П.Вощанов заявив від його імені, що «існує проблема кордонів», яка «стосується головним чином Криму, Донбасу та Північного Казахстану, які мають значну кількість росіян» [цит. за 10, с. 13]. Позиція російського уряду з початку «мала по суті двоїтий характер», адже, з одного боку, в українсько-російських договорах закріплювалась лінія колишнього адміністративного кордону, декларувалася його непорушність, а з іншого, – здійснювалися спроби висунення територіальних претензій [20, с. 154]. Саме ці посягання фахівці називають причинами труднощів щодо правового оформлення українсько-російського кордону та його делімітації. Так у підписаному у 1997 р. договорі «Про дружбу та співробітництво» відзначалося, що процес делімітації державного кордону між Росією та Україною ще й досі не розпочато [21, с. 115]. Остаточну проблему було вирішено лише у 2003, коли відбулося підписання «Договору між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон», яким було делімітовано і сухопутний, і морський україно-російський кордони [22].

За часи розбудови української держави структурний та правовий аспект інституту державного кордону зазнали певних реформувальних [18], та дійсно переломною віхою у процесі його інституціоналізації стає 2014 рік. Країна стикнулася не лише із переосмисленням місця та ролі своїх меж, але й з їх фізичними змінами. Так із складу України вийшла Автономна Республіка Крим, проголосивши себе частиною Російської Федерації. Таким чином Україна втратила значну частину території та морських кордонів. Разом із тим відбувся процес демаркації нової ділянки кордону між Україною і Росією на півдні. На цій ділянці з'являються власні специфічні формальні та неформальні правила поведіння та перетину.

Через невизначений статус АР Крим та вкрай складну ситуацію на Сході країни місце та роль українсько-російського державного кордону сьогодні залишаються невизначеними. Основна функція кордону – поділяти держави – досягається, перш за все, через контроль над її перетином. Виконання цієї функції майже не здійснюється в межах Донецької та Луганської областей [18].

Специфіка інституціоналізації українсько-російського державного кордону обумовлюється, переважно, тим, що ця ділянка у 1991 році перетворилася *із внутрішнього кордону у зовнішній*.

Зовнішній державний кордон в СРСР відіграв вкрай важливу роль в конституюванні радянського суспільства. Він не лише визначав «свою» територію, що відгороджує «чужих» і позначає конфронтацію політичних систем на глобальному рівні, а й виконував «універсальну функцію, володів всією повнотою смислів – від політичних до метафізичних» [23]. Проте міжреспубліканські кордони були малозначимі. У житті населення по обидва боки російсько-українського кордону була відсутня значна різниця у повсякденному житті, побуті, держбезпеці. Наприклад кордон між Харківською та Білгородською областями був укладений досить умовно і по той бік «залишилися» окремі населені пункти, що були повністю україномовними, адже «у Російській Федерації у прикордонних регіонах, як правило, велику частку населення складають етнічні українці» [24] та приналежність до Росії у тогочасній ситуації для них не визначалася як проблемна ситуація.

Після розпаду Радянського Союзу адміністративний кордон між Росією та Україною перетворився у кордон між національними державами. І якщо раніше ця ділянка сприймалася скоріше як певна «перехідна територія», то пізніше вона перетворилася у чіткий розділовий рубіж. Ставши незалежною унітарною державою, Україна стикнулася із необхідністю переосмислення місця та ролі держкордону, що стало для деяких громадян руйнуванням звичної системи цінностей.

Німецький вчений Отто Мауль назвав би цей кордон на початку його інституціоналізації «неправильним». Дослідник розрізняє «правильні» і «неправильні» кордони. «Неправильні», або «безструктурні» кордони – це ті, які не утворюють справжніх фронтів, де прикордоння може служити і мостом, і фільтром, захищаючи інтереси держави і, одночасно, створюючи

умови для прикордонної взаємодії. Мауль вважав нові кордони Європи часів Паризького світу, а також межі колоніальних держав за межами Європи «неправильними», так як вони склалися в результаті того, як внутрішні райони країни, що не мають прикордонного досвіду, раптово перетворилися на периферійні частини держави. Такі «неправильні» кордони, вступаючи в суперечність з природними законами формування кордонів, можуть стати джерелами нестабільності між державами [25]. «Кордони пролягли там, де їх раніше не було. Люди, що звикли до нестисненого руху в безмежній імперії, тепер змушені пристосовуватися до кордонів, перевірок, переходів і пов'язаних з цим труднощів...», – зазначає інший німецький дослідник Карл Шльогель [26, с. 25]. Події сьогодення актуалізують сприйняття кордону скоріше як фронтиту та гарантії національної безпеки.

Специфічність інституціоналізації україно-російського кордону обумовлює і той факт, що за останні роки він все частіше позиціонується як *східний кордон Європейського Союзу*. Особливо з огляду на підписання у 2014 р. політичної та економічної частин Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

З одного боку, підтримка прикордонного співробітництва є пріоритетним напрямком роботи у Європейському Союзі, де здійснюються планомірні заходи для створення «Європи без роз'єднуючих кордонів», забезпечення «територіального вирівнювання» між регіонами з метою зменшення диспропорцій у їх розвитку [27]. З іншого – Україна закріпила за собою статус «країни походження, призначення та транзиту різноманітних міграційних потоків» [28]. Так за даними Центру збору та обміну інформацією з перетинання кордонів і міграції ЄС (CJREFJ), територією України проходить Центральньо-Європейський маршрут незаконної міграції, що об'єднує кілька каналів нелегального переміщення осіб різної національної приналежності [28]. З метою протидії злочинності та незаконній міграції, на фоні «пом'якшення» кордонів всередині ЄС, зовнішні межі стають дедалі жорсткішими. І якщо раніше це стосувалося здебільшого західного кордону України, то зараз мова йде вже про східну ділянку.

Розпад Радянського Союзу став ключовою віхою для всіх соціальних інститутів суспільства, зокрема – для державного кордону. Значних змін зазнала ділянка між Україною та Російською Федерацією, де фактично раніше не існувало держкордону.

Процес інституціоналізації українсько-російського кордону є досить неоднорідним та по сьогодні залишається незавершеним. На певних ділянках процес незавершеної демаркації переріс у справжні озброєні конфлікти, що загрожують національній безпеці та є джерелом геополітичних викликів для Європи.

Серед основних факторів, що детермінують процес інституціоналізації державного кордону, нарівні з внутрішньополітичними факторами вкрай значну роль відіграють зовнішні геополітичні. Так процес державо- та націо-будівництва в Україні значною мірою обумовлюється станом політичних та економічних відносин із Російською Федерацією та Європейським Союзом. Актуальні події сьогодення демонструють, що геополітичні інтереси сусідніх держав можуть перерости о геополітичну загрозу. У цій ситуації посилюються захисні функції державного кордону як інструменту захисту національної безпеки та територіальної цілісності.

Література

1. Офіційний сторінка Східного регіонального управління на сайті Державної прикордонної служби України: http://dpsu.gov.ua/ua/about/structure/structure_2.htm
2. Капелюшний В. Державні кордони та етнічні межі України: минуле та сьогодення/ В. Капелюшний // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 24. – С. 5 – 11.
3. Проблема границ и ее значение для социологии / И. Ф. Кононов // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць / відп. ред.: В. С. Бакіров . – Харків : Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2004 . – С.45-49.
4. Хобта С. В. Кордон України як соціологічна проблема: суб'єкти, інтереси, інституціоналізація / С.В. Хобта // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка №23 (258), 2012. – С. 41- 58.
5. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. М., 1969.
6. Добренков В.И., Кравченко А.И. Социология: 3 том: Социальные институты и процессы. Доступно на: <http://www.soc.univ.kiev.ua/LIB/PUB/D/DOBRENKOV/dk3.pdf>
7. Суліма Є. М. Інституціоналізація глобальної влади / Є.М. Суліма // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки – №4, 254 с. Доступно на: <http://vestnik-samgu.samsu.ru/gum/2002web3/phyll/200230502.html>

8. Моргунова А.Г. Образование как социальный институт: историография проблемы / А.Г. Моргунова // Вестник Самарского Государственного Университета. – 2002, № 3.
9. Закон України „Про Державну прикордонну службу України” <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/661-15>
10. Задорожний О. Питання кордонів в україно-російських міждержавних відносинах і період від розпаду СРСР до підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство 1997 / О. Задорожний // Український часопис міжнародного права. – № 1-2/2012. – С. 8-15.
11. Класифікація за даними відомства Державної прикордонної служби <http://dpsu.gov.ua/ua/about/history.htm>
12. Служинська І. Формування українсько-російського кордону: дискусії й політичні рішення 20-х рр. ХХ ст. / І. Служинська // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 7. – К.: Інститут історії України, 2013. — С. 115–124.
13. На українсько-російському кордоні встановили 19 прикордонних знаків // Журнал Корреспондент, 5.04. 2013. Доступно на: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1538392-na-ukrayinsko-rosijskomu-kordoni-vstanovili-19-prikordonnih-znakiv>.
14. Україні найважче домовитися про розмежування кордонів з колишніми "братами" // Газета Тиждень, 24.06.2013. Доступно на: <http://tyzhden.ua/News/82883>.
15. МЗС: Україна має право на односторонню демаркацію кордону з Росією // ІА УНІАН, 17.06.2014. Доступно на: <http://www.unian.ua/politics/929737-mzs-ukrajina-mae-pravo-na-odnostoronnyu-demarkatsiyu-kordonu-z-rosieyu.html>.
16. Кабачинський М.І., Мідянець Л.А. Правові основи утворення прикордонних військ України і розвитку їхньої оперативно-службової діяльності (вересень 1991-го – 1993 рік) / М.І. Кабачинський, Л.А. Мідянець // Університетські наукові записки. – 2007, №4 (24). – С. 21-25.
17. Митний кодекс України: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495a-17>
18. Офіційний сайт Державної прикордонної служби України <http://dpsu.gov.ua/>
19. Класифікація за даними відомства Державної прикордонної служби <http://dpsu.gov.ua/ua/about/history.htm>
20. Уська У. Проблема визначення українсько-російського кордону: етапи переговорного процесу та його перспективи / Уляна Уська // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Випуск 25, 2013. – С. 153-158.
21. Романуха О.М. Делімітація сучасного кордону України / О.М. Романуха // Наука. Релігія. Суспільство. – № 4'2009. – С. 110-116.
22. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_157
23. Бредникова О. Последний рубеж?! Ольга Бредникова // Отечественные записки №6(6)2022. Доступно на: <http://www.strana-oz.ru/2002/6/posledniy-rubezh>
24. Вовк С.О. Автореферат дисертації «Становлення та розвиток міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України и Російської Федерації». Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2005. — 20 с. — укр.
25. Maull O. Politische Geographie. – Berlin: Gebrüder Borntraeger – 1925.
26. Шлегель Карл. Европа – пограничная страна / Карл Шлегель // Вестник Европы. – № 9, 2003 г. Доступно на: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.98.3259&rep=rep1&type=pdf>
27. Щерба Г. І., 2011 ISSN 2078-144X. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2011. Випуск 5. С. 105–115
28. Прибыткова И. Аналитический доклад «Законная и незаконная миграция в Украине, Республике Беларусь и Республике Молдова». Доступно на: http://i-soc.com.ua/institute/pb_05.pd